

Колб Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор, директор
навчально-наукового інституту права
та психології Національної академії внутрішніх справ

ВІКТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЄ ПЕРСОНАЛ ВИПРАВНИХ КОЛОНІЙ

Проаналізовано механізм протиправної поведінки персоналу виправних колоній крізь призму її віктимологічної складової, встановлено її роль і місце серед детермінант злочинності, запропоновано науково обґрунтовані заходи запобігання цим суспільно небезпечним явищам.

Ключові слова: персонал виправних колоній; віктимологічна поведінка; жертва злочину; віктимність; віктимологічне запобігання злочинам.

Проанализирован механизм противоправного поведения персонала исправительных колоний через призму его виктимологической составляющей, установлены его роль и место среди детерминант преступности, предложены научно обоснованные меры по предотвращению этих общественно опасных явлений.

Ключевые слова: персонал исправительных колоний; виктимологическое поведение; жертва преступности; виктимность; виктимологическое предотвращение преступности.

The scientific article is devoted to analysis of the violent behaviour mechanism of correctional staff in the light of its victimological component. Its role and place among determinants of crime is established and the scientifically substantiated measures of social dangerous phenomena are suggested in the article too.

Keywords: correctional staff; victimological behaviour; victim of a crime; victimness; prevention of crimes.

Як засвідчили результати здійсненого дослідження, однією з детермінант, що породжують та обумовлюють вчинення злочинів персоналом виправних колоній, є віктимологічна поведінка окремих осіб з його складу. Саме тому, як слушно зауважує О. М. Джужа, ставлення до жертви злочину в цих колоніях слід розглядати з двох позицій:

по-перше, з позиції соціально-правового захисту її законних прав та інтересів;

по-друге, з науково-дослідницьких позицій кримінології як криміногенний чинник, що входить у структуру детермінант і механізму злочинної поведінки [1, с. 295].

Ураховуючи зазначений методологічний підхід, вивчення віктимологічної складової в механізмі злочинної поведінки персоналу виправних колоній під час дослідження було здійснено шляхом з'ясування змісту його діяльності як суб'єкта віктимологічного запобігання злочинам. Дослідниця В. С. Мінська встановила, що 29 % злочинів було вчинено або спровоковано негативними діями потерпілого або вчинено за його допомогою [2, с. 16].

З огляду на це та з метою розроблення науково обґрунтованих заходів віктимологічного запобігання злочинам, обрана тема дослідження є актуальною. Крім того, без урахування місця та ролі потерпілого від злочину, пояснення природи вчинення злочинів, суб'єктом яких є персонал виправних колоній, є неможливим. Зазначене обмежує можливості оперативно-розшукового запобігання злочинам, що й зумовило обрання предмета дослідження.

Як свідчить практика, щорічно персонал виправних колоній стає жертвами злочинних посягань з боку засуджених до позбавлення волі. Так, тільки 2007 р. за такими фактами було порушено 18 кримінальних справ за погрозу або насильство, опір щодо працівників правоохоронного органу, що становило 3,6 % у структурі загальної злочинності в Державній кримінально-виконавчій службі України (ДКВСУ) [3].

Суттєво не змінилися ці показники 2008-го [4, с. 2], 2009-го [5, с. 2] та 2010-го р. [6, с. 2].

Про соціальну та правову незахищеність персоналу виправних колоній постійно наголошує в доповідях

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [7, с. 283–284], цю проблему порушують і в інших офіційних документах. Зазначене свідчить, що розв'язати віктимологічні проблеми захисту прав персоналу цих кримінально-виконавчих установ наявними формами та засобами не вдається, а тому слід до цього процесу активніше залучати науковців, які займаються зазначеними питаннями.

Цією тематикою займаються переважно науковці, які досліджують проблеми захисту різних віктимологічних об'єктів, зокрема прав і законних інтересів працівників органів внутрішніх справ. У цьому контексті заслуговують на увагу наукові розробки О. М. Бандурки, В. О. Веселухи, К. І. Даянбаєва, О. М. Джужі, В. І. Задорожного, В. І. Зубкової, В. Є. Квашиса, В. П. Коновалова, С. С. Косенка, Т. В. Лактіонової, Г. М. Мінковського, А. Є. Михайлова, О. Є. Моїсеєва, В. І. Полубінського, Є. Є. Чечель, О. В. Шаповалова та ін.

Водночас специфіка службової діяльності та в цілому кримінально-виконавчих відносин, у яких персонал виправних колоній є одним з головних суб'єктів, зумовлює необхідність вивчення віктимологічних аспектів його функціонування.

Проте сучасний стан забезпечення безпеки діяльності персоналу виправних колоній і кількісно-якісні показники його вияву, а також стан злочинності в місцях позбавлення волі, зокрема злочини, які вчиняє персонал цих колоній, вимагають більш глибокого й усебічного дослідження питань, пов'язаних із поведінкою тих осіб, які стають жертвами злочинів і правопорушень з боку засуджених до позбавлення волі.

Будь-яка суспільна діяльність, зокрема й кримінально-виконавча, пов'язана з ризиками різноманітного характеру, що створюють загрозу для життя та здоров'я осіб, які задіяні до процесу реалізації певних програм, завдань, статутних повноважень тощо. Тому підтримуємо думку вчених Ю. В. Бауліна та В. І. Борисова, що проблема захисту прав і законних інтересів потерпілих від злочинів, ефективного їх поновлення та своєчасного відшкодування завданої злочиним шкоди є однією з найбільш актуальних для сучасної юридичної науки та правозастосовної практики [8, с. 5].

Вивчення архівних кримінальних справ і матеріалів службових розслідувань за фактами вчинення злочинів і надзвичайних пригод, потерпілими від яких стали представники персоналу виправних колоній, показало, що типи жертв загалом відповідають класифікації, здійсненій у наукових виданнях [1, с. 49], а саме:

1. *Випадкова жертва* – коли представник персоналу виправних колоній став таким унаслідок збігу обставин. При цьому взаємовідносини, що виникли між жертвою та злочинцем, не залежали від їх волі та бажання. Випадковими жертвами, зокрема, стали начальник Із'яславської колонії № 31, його перший заступник і заступник по режиму в січні 2007 р., коли більше 1200 засуджених, які відбували покарання у виправній колонії, оголосили голодування та вимагали звільнення цих осіб із займаних посад [9, с. 283]. Як встановлено під час численних перевірок, зокрема прокурорських, зазначені посадові особи стали жертвами протидії окремих злочинних авторитетів встановленому в законі порядку відбування покарання у виді позбавлення волі [3].

2. *Жертва з незначним ступенем ризику* – коли особа з числа персоналу виправної колонії жила за нормальних для всіх людей факторів ризику й віктимість якої зросла непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації. Зокрема, 2006 р. такими жертвами стали посадові особи Харківського слідчого ізолятора, що проводили обшук однієї з камер, унаслідок чого вилучили заборонені предмети та речі [10, с. 23]. Аби уникнути відповідальності за вчинені правопорушення, троє ув'язнених під варту підбурили частину осіб, яких утримували в цій камері, вчинити спробу самогубства шляхом завдання незначних порізів на руках, вимагаючи звільнення із займаних посад тих представників персоналу СІЗО, які проводили обшук. Після офіційних службових перевірок таких підстав для задоволення вимог ув'язнених під варту встановлено не було [3].

3. *Жертва з підвищеним ступенем ризику* – особа з числа персоналу виправної колонії, яка володіла низкою віктимних властивостей. До таких належать ті представники адміністрації виправних колоній і СІЗО, які вступають у неслужбові зв'язки із засудженими (ув'язненими під варту). Так, 2009 р. в ДКВСУ мало місце 89 зазначених випадків, із них 76 – особами рядового й начальницького складу та 13 – спеціалістами та іншими особами з числа персоналу виправних колоній [11, с. 18–19].

Унаслідок такої незаконної діяльності частина таких посадових осіб піддається фізичному та психічному насильству з боку засуджених, щоб примусити діяти всупереч вимогам закону. Так, лише 2007 р. за вчинення протиправних дій, за даними Генеральної прокуратури України, було притягнуто до різних видів юридичної відповідальності 2778 працівників ДКВСУ [9, с. 39].

4. *Жертва з дуже високим ступенем ризику* – особа, морально-соціальна деформація якої не відрізняється від

правопорушників. Зокрема, як дослідив В. С. Медведєв, професійне виконання діяльності, поряд з позитивним ефектом, може призводити до побічних негативних наслідків. Одним із них є професійна деформація [12, с. 42]. За результатами проведених ним досліджень, імовірність професійної деформації залежно від стану служби в колонії така:

до 5 років – імовірність переважно незначна, рідше середня, найчастіше спостерігається початковий рівень деформації;

6–10 років – імовірність переважно середня, рідше висока, початковий та середній рівні деформації поширені майже однаково;

11–15 років – імовірність деформації висока та дуже висока, виникає глибинний рівень;

15 років – деформація є практично неминучою [12, с. 43].

За висновками деяких дослідників, найближчим часом ДКВСУ очікує нестача кадрів, засуджених – різке погіршення умов утримання, а суспільство – збільшення рецидивної злочинності. Такий невтішний прогноз зроблено на підставі аналізу відповідей засуджених, отриманих у процесі спеціальних досліджень [13, с. 20]. За спеціально розробленою анкетною було проведено вибіркоче анонімне дослідження представників персоналу виправних колоній у Волинській, Львівській і Рівненській областях (усього 250 осіб) з питань, пов'язаних з їх віктимологічною поведінкою, на що (за п'ятибальною шкалою оцінювання) було отримано такі відповіді з приводу обставин, що впливають на процеси віктимізації під час виконання покарання у виді позбавлення волі, а саме:

- а) застарілі внутрішні правила та керівна документація – 3,24 бали;
- б) освіта дітей персоналу (нічим оплачувати навчання) – 4,02 бали;
- в) недостатня заробітна плата персоналу колоній – 4,33 бали;
- г) житлові проблеми персоналу колоній (житло) – 4,22 бали;
- г) низький рівень соціального захисту персоналу колонії – 4,55 бали.

Щодо інших кваліфікаційних ознак типів жертв, наведених у наукових джерелах, доходимо висновку, що повною мірою можуть бути застосовані й до персоналу виправних колоній [1, с. 50–51].

Цікавим у цьому контексті є й інший висновок, – до якого дійшов В. В. Голіна, а саме: “суть злочинності закладена в базових людських властивостях, у ментальній та психологічній конструкції людини, тобто в нас самих... У будь-якому суспільстві існує аномалія, виникає стан, у якому індивіди потрапляють у складні (дійсні чи уявні) соціальні ситуації об'єктивно, а нерідко – й суб'єктивно, не маючи можливості чи у зв'язку з різними обставинами не бажаючи керуватися загальноприйнятими стандартами поведінки. Виникає синдром кримінальної активності, тобто переконання та рішучість розв'язати проблеми обхідним, у тому числі незаконним, злочинним шляхом” [14, с. 335].

Водночас деякі науковці (Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, В. В. Василевич та інші) вважають, що віктимологічні аспекти злочинності у виправних колоніях мають свої особливості та вияви, що важливо враховувати під час розроблення науково обґрунтованих заходів зі зниження рівня віктимізації та віктимності з боку персоналу виправних колоній [1, с. 235]. При цьому слід погодитися з Ю. В. Бауліним і В. І. Борисовим, що кримінологічне значення має не будь-яка поведінка жертви злочину, а тільки така, що сприяє виникненню злочинної рішучості та її реалізації або створює конкретні життєві ситуації, що передують вчиненню конкретного злочину [8, с. 240].

У понятійному апараті є низка основоположних наукових понять, які варто враховувати під час організації віктимологічного запобігання злочинам, які вчиняє персонал виправних колоній. До них належать: віктимність, віктимологічні фактори, віктимологічні ситуації, віктимологічне попередження, віктимізація [1, с. 28–34].

Віктимність учені визначають як можливість і навіть “здібність” особи стати жертвою злочину в ситуації, коли такі наслідки могли б і не настати, якби жертва виявила достатню обережність, обачність [8, с. 240]. Так, персонал виправних колоній нерідко стає жертвами злочинів через недотримання елементарних правил безпеки, що визначені в нормативно-правових актах з питань охорони й нагляду за засудженими (порушення правил конвоювання; відкриття камер у присутності не менше 3-х представників адміністрації в денний час та 4-х – у нічний; медичний огляд засуджених, коли його проводять особи іншої статі, тощо). Так, 2 червня 2007 р. о 22 год 10 хв засуджений А., попередньо домовившись із засудженими С. і Б., залишили камеру № 18 сектора максимального рівня безпеки Краснолуцької виправної колонії № 19 у Луганській області й направилися до житлової зони, відмовившись виконати вимогу заступника чергового помічника начальника установи повернутися до камери, чим учинили злочин, що передбачає відповідальність за опір представнику влади (ст. 342 Кримінального кодексу України). Крім цього, зазначені особи завдали тілесних ушкоджень іншим засудженим, які відбували покарання в цій колонії [3].

Віктимологічні фактори трактують як соціальні та психологічні чинники, з якими пов'язані виникнення, існування та вияви індивідуальної чи масової віктимності, віктимологічних ситуацій [8, с. 241]. До них у виправних колоніях належать:

неналежне фінансування ДКВСУ з державного бюджету;

проблеми підготовки персоналу виправних колоній;

непослідовність та суперечливість реформування ДКВСУ, а також статусу та соціальної захищеності працівників виправних колоній;

відсутність належних навичок спілкування персоналу виправних колоній із засудженими, що породжує конфлікти, а подекуди – злочини [15, с. 159];

небезпечний склад засуджених, яких утримують у колоніях, більшість із яких (90 %) перебуває в пролонгованому (стресовому, агресивному) стані, зокрема: 60 % – у депресивному стані, 30 % – у стані підвищеної агресії, 10 % – у граничному (критичному у психічному та психологічному аспектах) стані [16, с. 9–10];

високий рівень протидії з боку засуджених виконанню покарання у виді позбавлення волі.

Лише 2008 р. на профілактичних обліках виправних колоній ДКВСУ перебувало майже 8 тис. таких засуджених, що становило 6,9 % від їх загальної чисельності, зокрема 631 особа, схильна до втягування персоналу колоній у неслужбові стосунки, 4045 засуджених, які належали до категорії злісних порушників установленого порядку відбування покарання (ст. 133 Кримінально-виконавчого кодексу України) [4];

інші, які зазначено в наукових виданнях [17, с. 212–227].

Віктимологічною (іноді її називають віктимогенною) ситуацією вчені вважають не лише конкретну життєву ситуацію, що складається під злочинним впливом певних віктимологічних властивостей жертви, її поведінки, а й навколишнє середовище, що сприяє вияву віктимних якостей особи й провокує або “заохочує” злочинця до вчинення злочину [18, с. 33].

З приводу створення віктимологічних ситуацій Н. І. Карпачова зауважила, що “...робота в кримінально-виконавчій системі, порівняно з іншими державними структурами, залишається однією з найбільш неprestижних... недоукомплектованість органів та установ виконання покарань персоналом, недостатнє фінансування видатків оплати праці, фактичне позбавлення осіб рядового й начальницького складу передбачених законодавством гарантій і пілгы украй негативно відбивається на діяльності персоналу органів та установ виконання покарань, викликає морально-психологічну і соціальну напруженість у колективах, призводить до плинності кадрів, значних фізичних та психологічних перевантажень, відбивається на фаховому рівні та службовій діяльності працівників, породжує вияви корупційних діянь і професійної деформації” [7, с. 283–284].

Не менш важливою у цьому контексті є й інша оцінка фахівців, а саме: “Виправна колонія – це суспільство в мініатюрі. Як засуджені, так і співробітники перебувають в стані постійної взаємозалежності, яку ніяким чином не можна розглядати як рівність партнерських стосунків, оскільки існує нерівність правового статусу, бо засуджені є залежними від інших засуджених, а ще в більшій мірі – від працівників колонії, тому що проблеми харчування, медичного обслуговування, праці та всіх інших сторін тюремного життя залежать саме від персоналу” [9, с. 16]. При цьому, як зазнає О. М. Джужа, особисті та професійні якості персоналу виправних колоній безпосередньо пов'язані із тими ситуаціями, під час яких працівники стають жертвами злочинів [1, с. 313]. Установлено, що знущання, образи, некваліфіковані дії персоналу були приводами до масової непокори засуджених; дій, що дезорганізували роботу колоній; інших злочинів, жертвами яких стали представники персоналу виправних колоній [19, с. 22–32].

Отже, соціальні проблеми підвищення ефективності протидії злочинності, зокрема у виправних колоніях, ставлять на порядок денний перед віктимологією завдання інтенсифікації теоретичних і практичних питань, пов'язаних із детермінацією віктимної поведінки персоналу ДКВСУ, типологією жертв злочинів, розробленням форм і методів віктимологічного запобігання злочинності й окремих видів злочинів формами, силами та засобами оперативно-розшукової діяльності, правового її забезпечення.

Для підвищення рівня безпеки діяльності персоналу виправних колоній і зменшення віктимності його поведінки варто здійснити такі заходи:

1. Друге речення ч. 1 ст. 104 Кримінально-виконавчого кодексу України “Оперативно-розшукова діяльність в колоніях” викласти у такій редакції: “забезпечення безпеки засуджених, персоналу колоній та інших осіб, у тому числі шляхом виявлення потенційних жертв злочинів”.

Зазначене зумовлено тим, що термін “безпека” (гарантія, необхідна умова життєдіяльності особи, що дозволяє

їй зберігати та примножувати духовні та матеріальні цінності; відсутність небезпеки та загроз) [20, с. 47] не повною мірою відображає зміст такого явища, як віктимологічна профілактика, яка, з огляду на наявну в науці та на практиці типологію жертв злочинів, спрямована і на захист осіб, які своєю поведінкою потенційно провокують або створюють небезпеку завдання шкоди щодо себе [1, с. 111].

2. Пункт 1 ч. 1 ст. 6 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” від 18 лютого 1992 р. доповнити такою підставою для проведення зазначеної діяльності, як “Наявність достатньої інформації про осіб, які можуть стати жертвами злочинів”.

Зазначене дасть змогу створити реальні механізми реалізації законодавчо визначених завдань, що закріплені в:

ст. 3 Конституції України, у якій встановлено обов’язок держави утверджувати та забезпечувати права й свободи людини, зокрема право на безпеку;

ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу України, у якій одним із завдань кримінально-виконавчого законодавства визначено захист інтересів особи, у тому числі забезпечення її безпеки [20, с. 12].

ч. 1 ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу України, що встановлює таку мету застосування до засуджених фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї, як “запобігання заподіянням цими особами шкоди оточенню або самим собі”.

3. Аналогічні зміни внести у Настанову про проведення оперативно-розшукової діяльності в органах й установах виконання покарань ДКВСУ, що затверджена відповідним наказом Державної патрульної служби України, визначивши таке завдання оперативних апаратів, як виявлення осіб, які можуть стати жертвами злочинів, і забезпечення їх безпеки.

4. Доповнити п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України “Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідність за посягання на життя, здоров’я, гідність та власність суддів та працівників правоохоронних органів” від 26 червня 1992 року № 8 [21, с. 139], словосполученням “...а також персоналом ДКВСУ”, що зумовлено змістом ст. 106 КВК України “Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї”.

5. Доповнити підручники, навчальні посібники з курсу “Кримінально-виконавче право” та “Оперативно-розшукова діяльність в установах виконання покарань” спеціальним розділом “Забезпечення безпечних умов діяльності персоналу ДКВСУ”, що зумовлено як змістом процесу виконання покарання, особливо у виді позбавлення волі, так і правовим статусом персоналу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінологічна віктимологія : [навч. посіб.] / [Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джу́жі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
2. Минская В. С. Криминологическое и уголовно-правовое значения поведения потерпевших / В. С. Минская // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1972. – Вып. 16. – С.14–18.
3. Дані Державної пенітенціарної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi/>.
4. Інформаційний бюлетень про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2008 році. – К. : Держ. департамент України з питань виконання покарань, 2009. – № 1314 / Іл. – 12 берез. – 56 с.
5. Інформаційний бюлетень про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2009 році. – К. : Держ. департамент України з питань виконання покарань, 2010. – Кн. 2. – 58 с.
6. Інформаційний бюлетень про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2010 році. – К. : Держ. пенітенціарна служба України, 2011. – Кн. 2. – 64 с.
7. Забезпечення прав і свобод людини в пенітенціарних закладах // Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2004. – С. 278–308.
8. Потерпілий від злочину: міждисциплінарне правове дослідження / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Х. : Вид-во Кроссрод, 2008. – 367 с.
9. Права людини в Україні – 2007 : доповідь правозахисних організацій / за ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського. – Х. : Права людини, 2008. – 304 с.
10. Дотримання прав ув'язнених в Україні – 2006 // Аспект: Інформ. бюл. – 2007. – № 1 (18). – С. 3–28.
11. Дані про стан злочинності та правопорушень, учинених персоналом органів і установ виконання покарань ДКВС України у 2005–2010 рр. // Лист Державної пенітенціарної служби України. – 2011. – № 622/лс. – 27 січ. – 100 с.
12. Медведєв В. С. Шляхи попередження та подолання професійної деформації працівників УВП / В. С. Медведєв // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : бюлетень. – 1996. – № 1. – С. 42–47.
13. Дотримання прав ув'язнених в Україні – 2008 : доповідь // Аспект: Інформ. бюл. – 2009. – 36 с.
14. Голина В. В. Преступность: многообразие понятий и предметная сущность явления / В. В. Голина // Проблеми законності / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 324–336.
15. Христюк О. С. Співробітники та засудженні: проблеми спілкування // Проблеми пенітенціарної теорії та практики. – 2000. – № 5. – С. 158–162.
16. Калашник Н. Г. Реформування пенітенціарної системи України / Н. Г. Калашник // Практика виконання альтернативних покарань : інформ. бюл. / за заг. ред. Н. Г. Калашник. – 2008. – № 2. – С. 8–14.
17. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Колб Олександр Григорович. – К., 2007. – 513 с.
18. Кальман А. Г. Понятийный аппарат современной криминологии (терминологический словарь) / А. Г. Кальман, И. А. Христинич / под. общ. ред. В. В. Голины. – Х. : Гимназия. – 2005. – 774 с.
19. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : [монографія] / Колб О. Г. – Луцьк : Вежа, 2006. – 486 с.
20. Кримінально-виконавчий кодекс України : [наук.-практ. коментар] / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.
21. Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 черв. 1992 р. № 8 // Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. – [4-ге вид., змін. і допов.]. – К. : Вид. дім “Скіф”, 2009. – С. 138–147.